

HISTORIA - MENTALNOŚĆ - TOŻSAMOŚĆ

Miejsce i rola historii oraz historyków
w życiu narodu polskiego i ukraińskiego
w XIX i XX wieku

Praca zbiorowa pod redakcją
JOANNY PISULIŃSKIEJ
PAWŁA SIERŻĘGI
LEONIDA ZASZKILNIAKA

Wstępem opatrzył
JERZY MATERNICKI

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Rzeszowskiego
RZESZÓW 2008

Recenzował
prof. dr hab. ANDRZEJ WIERZBICKI

Opracowanie redakcyjne i korekta
WŁADYSŁAW WÓJTOWICZ

Korekta tekstów ukraińskich
MAREK KUC

Opracowanie techniczne
KRYSTYNA BARAN

Projekt okładki
„KORAW” DOROTA KOCZĄB

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2008

ISBN 978-83-7338-408-8

439

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
35-959 Rzeszów, ul. Cegielniana 12, tel. 017 872 13 69, tel./fax 017 872 14 26
e-mail: wydaw@univ.rzeszow.pl; http://wydawnictwo.univ.rzeszow.pl
Wydanie I; Format B5; Ark. wyd. 47,50; Ark. druk. 44; Zlec. red. 18/08
Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

Зміст	8
Wstęp (Jerzy Maternicki)	11

I. ZAGADNIENIA OGÓLNE, METODOLOGICZNE I WARSZTATOWE

Wojciech Wrzosek (Poznań), <i>Historyczne powody wyróżnionej roli bezpośredniego świadka w poznaniu i badaniu historycznym (i pamięci zbiorowej)</i>	17
Karolina Polasik (Poznań), <i>La mentalité a antropologia historyczna. Przyczynek do dyskusji terminologicznej w historiografii współczesnej</i>	25
Andrzej Stępnik (Lublin), <i>„Swoj” i „obcy” w polskiej myśli historycznej – problemy teoretyczne</i>	33
Jerzy Maternicki (Rzeszów), <i>„Historyk sługą narodu”. Poglądy Adama Naruszewicza, Joachima Lelewela, Tadeusza Korzона i Szymona Askenazego</i>	44
Bożena Plonka-Syroka (Wrocław), <i>Polscy lekarze – historycy nauk medycznych w XIX wieku i kulturowe aspekty ich poglądów</i>	78
Leszek P. Słupecki (Rzeszów), <i>Wizje mitycznych początków Polski. Początki pogańskie czy chrześcijańskie?</i>	90
Renata Trawka (Rzeszów), <i>„Communitas terrae Russiae”. Z XIX- i XX-wiecznych badań nad szlachtą Rusi Koronnej w późnym średniowieczu</i>	99
Oleh Żurba (Dniepropietrowsk), <i>Obrazy „ukraińskiej historiografii” drugiej połowy XVIII – pierwszej połowy XIX wieku w literaturze historycznej</i>	124

II. PÓŹNE OŚWIECENIE I ROMANTYZM

Paweł Sierzęga (Rzeszów), <i>„W duchu wolności i równości”. Franciszek Salezy Jezierski wobec zagadnień polsko-litewskich</i>	133
Katarzyna Blachowska (Warszawa), <i>Ruś Czerwona w oczach koryfeusza polskiej historiografii – Adama Naruszewicza i Joachima Lelewela</i>	144
Violetta Julkowska (Poznań), <i>Kreacja bohaterów historycznych w pracach Karola Szajnoch</i>	156
Ihor Rajkiwskyj (Iwano-Frankiwnsk), <i>Idea jedności Ukrainy w pracach historyków naddnieprzańskich pierwszej połowy XIX wieku</i>	181

III. POZYTYWIZM I NEOROMANTYZM

Jewhen Sinkewicz (Chersoń), <i>Rola krakowskiej szkoły historycznej w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków w drugiej połowie XIX wieku</i>	195
---	-----

категорію героїв, але й вніс зміни у спосіб бачення та оцінки уже прийнятих у просвітницькому каноні постатей.

У статті висунуто тезу про те, що діяльність історика, спрямована на появу історичних постатей, віднайшла істотну та майстерну реалізацію в укладеній стратегії творення історичної наративної нововидачі, яку він сам називав *історичним характеризуванням*. Ця діяльність полягала в:

- реінтерпретації просвітницького бачення історії та визначеного образу історичних постатей, прийняття нових інтерпретаційних положень;
- розширенні зацікавлення минулим через нові, критично досліджені ділянки історії (суспільна історія, історія звичаїв, історія права, культури) з метою всебічного висвітлення умов діяльності індивідів і суспільних груп, а також історичної перемінності цих умов;
- запровадженні нових категорій героїв;
- виявленні динамічного характеру перемін, яким підпорядковувалися протягом окресленого періоду історичні постаті та суспільні групи;
- пошуку психологічної мотивації для пояснення вчинків цих постатей.

Представлений текст наводить погляди та оцінки критиків сучасників історика з приводу специфічного способу творення К. Шайнохою історичних постатей. Містить класифікацію та характеристику створеної К. Шайнохою галереї історичних героїв, а також спробу концептуалізації ключової для розуміння його наративної стратегії категорії *історичного характеризування*. Доповненням теоретичних положень наративної стратегії К. Шайнохи є приклади її практичної реалізації в історичних працях.

ІГОР РАЙКІВСЬКИЙ

(Івано-Франківськ)

Ідея соборності України у працях наддніпрянських істориків першої половини XIX століття

У процесі вивчення вітчизняної історії важливе значення має ретроспективне дослідження державотворчих ідей, утвердження соборності українських земель, що є однією з основоположних складових національної ідеї. В українській мові термін „соборність” вживається як властивість за значенням „соборний”, що означає „об’єднаний, неподільний”¹. Цікавою і водночас малодослідженою сторінкою історичного минулого стало відображення ідеї соборності України у працях наддніпрянських істориків першої половини XIX ст. Існує реальний взаємозв’язок між розвитком української історичної науки та рівнем національної свідомості². Обрана тема міститься в руслі „інтелектуальної історії”/„нової інтелектуальної історії” – напрямку історичних досліджень, що набув „нового дихання” наприкінці XX ст., орієнтований на реконструкцію історичного минулого кожної з областей і форм знання як частини цілісної інтелектуальної системи, що з часом переживає неминучу трансформацію³.

* * *

XIX століття трактується в сучасній історіографії як період „національного відродження”, формування модерної української нації. Концептуальні засади українського „національного відродження” логічно вписуються в трьохфазну модель, розроблену наприкінці 1960-их років чеським істориком Мірославом Грохом для „недержавних” народів у XIX ст., що стала

¹ Див.: М. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Prag 1968, 171 s.; Eјusdem, *Obrozeni malých evropských národu*, Praga 1971, s. 116; Eјusdem, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge 1985, p. 220.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел, Київ 2004, с. 1157.

³ В. Масненко, *Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша третина XX ст.*, Київ 2001, с. 7.

⁴ Л. Зашкільняк, *Сучасна світова історіографія*, Львів 2007, с. 67, 69.

найпопулярнішою в останній час. Відповідно до цієї схеми, у розвитку національних рухів виділяють три фази чи стадії: 1) стадія „А” – „збирання спадщини”, наукова або академічна; 2) стадія „В” – організаційна або культурна, період активізації національної свідомості; 3) стадія „С” – політична. „Грохова схема трьох послідовних стадій „А”, „В” та „С”, – стверджує сучасний історик Ярослав Грицак, – стала своєрідною азбукою для дослідників національних рухів у східноєвропейському регіоні”. Однак, на його думку, навряд чи варто застосовувати її в якості „вимірального інструменту для оцінки сили чи слабкості національних рухів [...] Вона є радше формулою розвитку будь-якого масового руху (національного, соціалістичного, феміністичного тощо. – *І.Р.*). Коротко кажучи, це формула політичної мобілізації мас під певну ідеологію”⁴. Дійсно, перед тим, як набрати масового політичного характеру, будь-який рух має пройти стадії вироблення ідеології та створення організаційної інфраструктури.

На першому етапі „національного відродження” окремі вчені або ентузіасти зайнялися дослідженням різних сторін життя народу – фольклору й етнографії, мови, історії. Національна самобутність проявилася у процесі становлення нової української літератури, яка перетворювала живу народну мову на літературну. Інтерес до наукового вивчення культурної спадщини народу пояснювався патріотизмом просвітницького типу, любов’ю до місця проживання, що поєднувалася з прагненням пізнати недостатньо вивчене явище⁵. Провідну роль у „національному пробудженні” традиційно відіграє інтелігенція. Будь-яке дослідження національного розвитку повинно зосередитись на інтелігенції й аналізувати засоби, до яких вона вдавалася для поширення національної ідеї⁶.

Альтернативою терміну „національне відродження”, який варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність, є термін „націотворення”, оскільки і за змістом, і за формою українське „національне відродження” було саме творенням нації, і суб’єктивний чинник мав вирішальне значення для „започаткування” цього процесу⁷. Характерно, що існування потенційної небезпеки розколу двох „гілок” українського руху визнавав ще Михайло Грушевський у статті „Галичина і Україна”, написаній у 1906 р. „Що Україна російська й Галичина, навіть як не старатися умісне про їх відокремлення й розлуку, а тільки залишити всякі заходи до їх зближення практиковані дотепер, та пустити їх іти кожною своєю дорогою, – пішли

⁴ Я. Грицак, *Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації*, [в:] *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*, Київ 2004, с. 53.

⁵ О.В. Добржанський, *Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.*, Чернівці 1999, с. 13, 14; П.Р. Магочій, *Історія України*, Київ 2007, с. 309.

⁶ П.Р. Магочій, *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*. Авторизований переклад з англ., Ужгород 1994, с. 10.

б усе далі й далі від себе, се річ зовсім ясна, – писав він. – І коли б так кожда пішла..., не дбаючи про се зближенне, то за яких 20–30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі”⁸. „На момент ліквідації Гетьманщини (1764) і Речі Посполитої (1772) та інтеграції західно- і східноукраїнських земель до складу, відповідно, Російської імперії й Австрійської монархії питання національної ідентичності місцевого населення залишалось [...] нерозв’язаним”⁹, – стверджує Ярослав Грицак.

На „збиральницькій” стадії націотворення провід у розвитку українського національного руху мали нащадки козацької старшини, які після отримання статусу російських дворян (за „Жалуваною грамотою” Катерини II, що в 60–80-их роках XVIII ст. ліквідувала напівавтономний статус Гетьманщини) швидко русифікувалися, але чимало з них пам’ятали про козацькі часи та Гетьманщину, не втратили національного духу. Однак у їх поглядах не було усвідомлення „української” ідентичності як цілісного явища, існували лише політичні сепаратистські сентименти серед частини знатних родин (згадаймо хоча б місію Василя Капніста до Пруссії, чи „Малоросійське товариство” Василя Лукашевича), залишалася живою пам’ять про автономність Гетьманщини. „Проте усе це були *фрагменти* (виділено автором. – *І.Р.*), – вважає Георгій Касьянов, – усі ці спогади, амбіції, сентименти не були систематизованим, упорядкованим уявленням”¹⁰.

Наприкінці XVIII – в 40-их роках XIX ст. козацька еліта, перш ніж остаточно зійти з історичної арени, розчинитися в російському дворянському середовищі, спалахнула справжнім феєрверком яскравих наукових і літературно-художніх творів. Інтелектуальна діяльність козацької старшини започаткувала українське „національне відродження”, що найбільш виразно проявилася у дослідженнях з історії (для порівняння, мова як важливий елемент збиральницької стадії інтелігентського національного руху не мала на Наддніпрянщині такої популярності)¹¹. Інтерес до відтворення власного історичного минулого підсилювався практичними потребами, тому

⁷ Упродовж усієї першої половини XIX століття з’явилася лише одна граматики Олександра Паллопського („Грамматика малоросійскаго нарѣчя”, 1818 р.) та маленький словник Івана Войцеховича („Собраніє словъ малоросійскаго нарѣчя”, 1823 р.). Обидва автори не вважали українську („малоросійську”) окремою мовою, для них це був звичайний діалект російської мови.

⁸ М. Грушевський, *З біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня 1905–1906 р.*, Київ 1907, с. 122, 123.

⁹ Я. Грицак, „Яких-то князів були столиці в Києві?: до конструювання історичної пам’яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки”, *Україна модерна*, Львів 2001, число 6, с. 83.

¹⁰ Г. Касьянов, *Теорія нації та націоналізму*, с. 291.

¹¹ П.Р. Магочій, *Історія України*, с. 311.

що козацька старшина для отримання статусу російського дворянства мала документально підтвердити своє походження від давніх шляхетських родин часів Речі Посполитої. Так почався рух по збиранню історичних документів, а пізніше з'явилися перші узагальнюючі праці з історії України – історично-публіцистичний твір „Історія Русовъ или Малой Россіи”¹² (далі – „Історія русів”¹³), „Історія Малой Россіи отъ водворенія Славянъ въ сей странѣ до уничтоженія Гетманства” (далі – „Історія Малої Росії”) Дмитра Бантиш-Каменського¹⁴ 1822 р. *, „Історія Малороссіи” (далі – „Історія Малоросії”) Миколи Маркевича¹⁵ у п'яти томах 1842–1843 рр. та ін.

Публікація фахових історичних праць, поширення у рукописах славнозвісних козацьких літописів XVII–XVIII ст. (Самовидця, Величка, Граб'янки), що здобули популярність серед освіченого дворянства колишньої Гетьманщини, сприяли поглибленню історичної свідомості, викликали патріотичні почуття. Показово, що лише в умовах незалежності України, в пострадянський період вищеназвані історичні розвідки вийшли друком, стали доступними широкому читацькому загалу. Найвизначнішим історичним трактатом початку XIX ст. стала „Історія русів”, авторство якої точно не встановлено, що вперше була опублікована в 1846 р. у Москві відомим ученим, вихідцем з Полтавщини, професором Московського університету Осипом Бодяньським як „твір Георгія Кониського”. У передмові до видання О. Бодяньський писав про необхідність „оскільки можливо, полегшити вивчення і пізнання історії південних русів для всіх і кожного, особливо ж самих руських”¹⁶. У трьох частинах книги містився виклад історичного минулого з давніх часів до ліквідації Гетьманщини в 60-их роках XVIII ст., просякнутий ідеєю українського патріотизму.

Попри значну кількість помилок, неточностей у висвітленні історичних осіб і явищ, особливо в двох перших частинах, „Історія русів” утверджувала думку про автохтонність русів-українців та їх героїзм у боротьбі проти іноземних загарбників. У центрі розповіді про цю боротьбу – українські гетьмани,

* Перше видання у чотирьох частинах мало назву „История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края”. Вийшло у світ три прижиттєві видання у Москві (1822, 1830, 1842 рр.), четверте (1903 р.) і п'яте (1993 р.) – фактично перевидання 3-ого.

¹² *Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго, Москва 1846, Репринтне відтворення, Київ 1991, с. 320.*

¹³ *Исторія русів / Укр. пер. І. Драча, 2-ге вид., Київ 2003, с. 366.*

¹⁴ Д.Н. Бантыш-Каменский, *Исторія Малой Россіи от водворенія славян в сей стране до уничтоженія гетманства*, Київ 1993, с. 656.

¹⁵ М. Маркевич, *Исторія Малоросії / Відп. ред. і автор передм. Ю.С. Шемшученко*, Київ 2003, с. 664.

¹⁶ *Исторія русів*, с. 74.

передусім Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа, Павло Полуботок та ін. Так, у вуста Б. Хмельницького автор вклав слова: „Ми підняли зброю не задля користолубства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону Вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших [...] Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність”¹⁷. З демократичних позицій у книзі піддано критиці ліквідацію автономного козацького самоврядування як результат колонізаторської політики російського царизму.

Автор „Історії русів” вбачав етнічну спорідненість між українськими землями Наддніпрянщини і Галичини. На його думку, територія навколо Києва, що в давні часи „дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо русами і русняками взагалі, [...] поділилась назвою на Чермну, або Червону, Русь – за землею, що родить барвні трави та червець у краю полуденному”. Серед князівств, які виникли в період роздробленості Русі, виділено „Галицьке в Черморусії”, що разом з іншими в XIII ст. потрапило під владу монголо-татар і зазнало великих руйнувань, а пізніше було завойоване Польщею. „І ся частина Малоросії, – писав автор, – також як і вся та земля, ніколи зброєю польською упокорена не була, а лише допомогою польською і литовською визволена од інших володарів і претендентів, якими були татари і угорці”¹⁸. Розповідаючи про народно-визвольне повстання проти польсько-шляхетського гніту під проводом Б. Хмельницького, автор зупинився на поході гетьмана в Галичину восени 1648 р. та облозі „чільного міста Львова, князем київським Львом Даниловичем побудованого”. Під час проходження територією Західної України Б. Хмельницький поновлював у містах „колишній уклад руський і усуваючи польський; а знайдені в них і в околиці тамошній поляки, що володіли і керували народом руським, викупляли себе з полону, [...] і висилано їх опісля за ріку Случ, з чого вийшло відоме прислів'я народне: „Знай, ляше, по Случ – наше”¹⁹. Однак спроба звільнитися з-під чужоземного гніту і продовжити самостійний державно-політичний розвиток не вдалася через позицію московських правителів, польської шляхти.

У розумінні автора Русь – це Україна, а руси – споконвічні жителі української землі, ім'я яких було штучно, з великодержавних міркувань, перейнято Московією. Чітко відрізняючи русів від росіян та білорусів, автор водночас негативно ставився до етноніму „Україна”, „український”, вважав, що ця назва вийшла від „безсоромних і злосливих польських і литовських байко-творців”, котрі твердили, нібито Русь була до заведення козацтва порожня – тільки за часів Польщі з'являється „нова якась земля над Дніпром, названа

¹⁷ Там само, с. 69.

¹⁸ Там само, с. 80, 81, 85.

¹⁹ Там само, с. 152, 153, 154.

тут Україною, а в ній зводяться польськими королями нові поселення і засновуються українські козаки; а до того ся земля була пустельна і безлюдна і козаків на Русі не бувало²⁰. Щоправда, у тексті „Історії русів” зустрічаємо поняття „Україна”, коли мова йшла, приміром, про Б. Хмельницького, який звернувся до тих, кому „люба цілість Вітчизни нашої, України Малоросійської”²¹. Однак у цілому автор бажав затримати давнє історичне ім’я народу – „руси”, „русняки”, вживав для означення українців також термін „малоросіяни” („Малоросія”). Отже, „Історія русів”, перебуваючи на межі між суто літературним та історичним твором, обіймала своєю увагою і Галичину, утверджувала у свідомості читачів почуття єдності свого народу й любові до нього, хоч і не було чіткого територіального „уявлення” Русі-України.

Концепцію „Історії русів” більшою або меншою мірою сприйняли автори перших фахових узагальнюючих праць з історії України Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич. Так, у книзі Д. Бантиш-Каменського „Історія Малої Росії” висвітлено історію України з давніх часів до ліквідації Гетьманщини наприкінці XVIII ст. Після доопрацювання книжка мала три частини: перша – від заселення країни слов’янами до народно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і приєднання України до Росії, друга – присвячена періоду Руїни, третя – часу від обрання гетьманом І. Мазепи до скасування гетьманства²². Д. Бантиш-Каменський приділив багато місця історії українського козацтва, діяльності гетьманів, передусім Б. Хмельницького як вождя повсталих народних мас. Власне українські землі в період Київської Русі нерідко називаються терміном „Росія”, що було свідченням недостатнього розуміння національної самобутності України та її етнічних кордонів. Історик не протестував проти зверхності Російської імперії над Україною і водночас обстоював право на автономне козацьке самоврядування. З позитивного боку він оцінював діяльність І. Мазепи та його наступників (навіть помітно ідеалізував постаті Данила Апостола, Кирила Розумовського), що мала на меті збереження попереднього суспільного устрою Гетьманщини.

Висвітлюючи історію Малоросії, Д. Бантиш-Каменський звернув увагу на Галичину, яку приєднав до киево-руських земель князь Володимир Святославович. Він захопив ряд міст, які „впослѣдствіи называєсь *Червенскими*, составляли княжество галицкое”. Автор писав про „подвиги” Данила Галицького, який намагався здобути незалежність від монголо-татар, був коронований римським папою „въ королі галицкіє...”, обезсмертиль имя свое въ исторіи²³. Однак у середині XIV ст. Галичина була приєднана до

Польщі, під владою якої залишалася аж до 1772 р.; у боротьбі за спадщину галицьких князів брали участь також Литва та Угорщина²⁴. В період Хмельниччини, коли „въ самое бѣдственное для малоросіянъ время настала благополучная минута освобожденія ихъ отъ тягостнаго ига польскаго”, описано похід повстанських військ у Галичину, облогу Львова і Замостя²⁵. Щоправда, праця Д. Бантиш-Каменського містила обмаль інформації про галицький край, чимало неточностей, помилок, але читач міг усвідомити єдність етнічних українських земель, проїнятися патріотичними настроями. Наприкінці висловлювалося сподівання, що історики описуватимуть „дѣла украинцевъ [...], дѣянія мужей доблестныхъ сохраняются въ отдаленномъ потомствѣ, и самыя развалины будутъ гласить о нихъ”²⁶.

М. Маркевич, представник старовинного козацько-старшинського роду, видав у Москві в 1842–1843 рр. 5-томну „Історію Малоросії”. Перших два томи були власне авторським текстом, у трьох інших опубліковані різноманітні історичні документи. Структурно твір М. Маркевича побудований за оригінальною авторською періодизацією історичного минулого українського народу: перший період – від давніх часів до 1500 р. (висвітлений побіжно); другий – від П. Лянцкоронського і створення Гетьманщини до Берестейської церковної унії; третій – від унії до Б. Хмельницького напередодні повстання; четвертий – від початку Національно-визвольної війни, що стала центральною ідеєю всієї книжки, до смерті Б. Хмельницького; п’ятий – від 1658 р. до падіння гетьмана І. Мазепи; шостий – від 1709 р. до повної втрати автономії Малоросією. М. Маркевич використав багато архівних джерел, праць з історії, особливо „Історію русів”, показав Гетьманщину як державне утворення, через яке здійснювалося демократичне представницьке правління. Автор засуджував гетьманів, які з різних причин погодились на обмеження автономії, водночас був прихильником „злиття” російського, українського і білоруського народів, позитивно оцінював постать Петра I²⁷. „Обе Украйны (Лѣвобережна і Правобережна. – *І.Р.*) и Сеча Запорожская опять слились воедино [...], – завершував історик виклад матеріалу подіяння, пов’язаними з другим поділом Польщі (1793 р.). – Так кончилась отдельная жизнь Малороссии”²⁸.

У контексті висвітлення історичних подій звернуто увагу на Галичину як невід’ємну частину Малоросії. Вже на початку своєї праці М. Маркевич писав: „Малороссія, пространство земли от Словечны (Словечна – річка у Житомирській області та у Білорусі (Гомельська об-

²⁰ Там само, с. 76, 77.

²¹ Там само, с. 143.

²² Д.Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России*, с. 1, 209, 338.

²³ Там само, с. 12, 14.

²⁴ Там само, с. 3, 496.

²⁵ Там само, с. 131, 145.

²⁶ Там само, с. 492.

²⁷ М. Маркевич, *История Малороссии*, с. VIII, X, XI.

²⁸ Там само, с. 626.

ласть) до Днестра, от Клевени (Клевень – річка у Сумській області) до Орели (Оріль – річка у Дніпропетровській, Полтавській та Харківській областях) и от обеих Галиций (Східна Галичина (Україна) та Західна Галичина (Польща) до северного Донца (Сіверський Донець – річка у Харківській, Донецькій, Луганській областях та у Російській Федерації (Білгородська та Ростовська області), по сознанию всех путешественников и естествоиспытателей, ее посещавших, есть одна из прекраснейших стран Европы”²⁹. У період роздробленості Русі „князья Галицкие присвоивали себе титул Великих князей Киевских [...] Утратив присутствие главы церкви и главы князей, первоначальная Русь по истине стала малою Русью”. Малоросія на кілька століть була роз’єднана „с ее младшею сестрою, Русью северною”, увійшла під назвою Русь до складу федеративної держави разом з Литвою і Польщею, „как равные к равным и вольные к вольным”. „Галиция впрочем не вошла в состав тройственного союза, – зауважував автор. – Там, по занятии северной ее части поляками, еще за сорок лет прежде учреждено было воеводство Русское”³⁰. У книзі писалося про похід армії Б. Хмельницького в Галичину восени 1648 р., що супроводжувався „очищением селений русских”³¹. У цілому „Історія Малоросії” утверджувала єдність етнічних українських земель, хоч і містила надто скупу інформацію про Галичину.

Вагомий внесок у творення національної концепції історії України зробив Михайло Максимович – відомий учений, перший ректор Київського університету. Щоправда, він не залишив систематичної узагальнюючої праці з вітчизняної історії, але аргументовано розглядав Русь-Україну як пряму спадкоємицю Давньої, Київської Русі, був творцем першої наукової історії козацтва, започаткував вивчення проблеми розвитку козацької державності – Гетьманщини³². М. Максимович видав три номери часопису „Кієвлянинъ” (1840, 1841, 1850 рр.), на сторінках якого висвітлювалися українознавчі питання; його наступником стали два випуски „Украинца” (1857, 1864 рр.)³³. У своїх творах М. Максимович виявляв інтерес до Галичини як до невід’ємної частини українських земель, „русского мира”. У збірнику „Украинец” 1864 р. він, приміром, писав, що внаслідок агресивної політики шляхетської Польщі „разорвалась по-поламъ и прекратилась гетманщина Малороссійская; не послушалась гетмана Богдана и досталась Австрии перевозванная Малороссия – земля Галицкая”³⁴.

²⁹ Там само, с. 4.

³⁰ Там само, с. 7, 9, 10.

³¹ Там само, с. 121.

³² М. Максимович, *Вибрані твори*, Київ 2004, с. 20, 23.

³³ П.Г. Марков, *Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича*, Київ 1986, с. 93, 94.

³⁴ *Украинецъ 1864 года, изданный Михаиломъ Максимовичем*, Київ 1864, с. 11.

Крім відтворення національної історії, серед галузей народознавства як науки на підвладних Росії українських землях плідно розвивалися фольклористика та етнографія. Дослідження української народної творчості, селянських звичаїв, традицій започаткували Микола Цертелєв, Михайло Максимович, Осип Бодянський, Ізмаїл Срезневський, Платон Лукашевич, Микола Костомаров та багато інших, які опублікували десятки фольклорних збірок і наукових праць. „Українська етнографія стає, так би мовити, бойовою наукою надовго, майже на все ХІХ століття, – писав Михайло Грушевський. – Збирання етнографічних матеріалів, особливо фольклорних, стає панівним інтересом у сфері українознавства. Багатство народної словесності в очах українського суспільства є одним із головних моментів, який засвідчує цінність українського елементу, його права на розвиток і національну культуру”³⁵. Збирання фольклору в першій половині ХІХ ст. не було механічним переписуванням і фіксацією народних пісень, дум, балад тощо, фольклорний матеріал розглядався дослідниками і як *джерело історичних знань про минуле України*, і як мовне джерело. У фольклорних збірках М. Максимовича*, П. Лукашевича** домінувала ідея євобутності та етнічної єдності українських земель, на відміну від території проживання сусідніх народів – поляків і росіян (великоросів).

М. Максимович став практично першим наддніпрянським ученим, який встановив регулярні близькі стосунки з галицькими діячами, насамперед з Яковом Головацьким, утверджував соборницькі настрої³⁶. Він слідкував за національно-культурним життям у Галичині, цікавився місцевими виданнями. Так, у другому випуску альманаху „Кієвлянинъ” 1841 р. М. Максимович опублікував статтю³⁷, в якій зробив аналіз літературної діяльності „на другомъ, противоположномъ концѣ Южной Руси, отдѣленномъ отъ насъ разлучнымъ Днѣстромъ”³⁸. Автор схвально відгукнувся про перші твори галицьких письменників, написані народною мовою

* М. Максимович – автор першого систематичного зібрання українських народних пісень „Малороссійскія пѣсни” (Москва 1827).

** П. Лукашевич першим серед наддніпрянських дослідників подав в одній збірці (*Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни*, Санкт-Петербург 1836) записи фольклору, зроблені на Наддніпрянщині під владою Росії („Малороссія”) і в Галичині у складі Австрії („Червоной Руси”).

³⁵ М. Грушевський, *Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства*, „Український історик”, (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен), 1989, № 4, с. 61, 62.

³⁶ Докладніше див.: І. Райківський, *Ідея української соборності в діяльності „Руської вірлиці” та її послідовників у Галичині в 1830–1840-их рр.*, „Галичина”, Івано-Франківськ 2004, № 10, с. 43–61.

³⁷ М. Максимович, *О стихотворенияхъ Червонорусскихъ*, [в:] *Кієвлянинъ на 1841 годъ*, Київ 1841, кн. 2, с. 119–152.

³⁸ Там само, с. 119, 120.

(Миколи Устияновича, Івана Могильницького та ін.), особливо виділи „Руську трійцю” та її альманах „Русалка Дністровая”, що відзначався загальнослов’янською тенденцією „къ своенародности”³⁹. У листі до О. Бодянского в березні 1848 р. М. Максимович просив надіслати виданий у Відні літературно-публіцистичний альманах „Вѣнокъ русинамъ на обжинки”, упорядником якого був брат Я. Головацького – Іван. Учений писав про намір „издать всего южно-русского народа песни”⁴⁰.

Відомий історик М. Маркевич, услід за П. Лукашевичем та І. Срезневським, став одним з перших діячів на ниві українського народознавства в Росії, хто побував у Галичині. У жовтні 1857 р. він прибув до Львова проїздом до Відня і Неаполя, де зупинився в готелі на дві доби. Про це говорилося в його записці до Я. Головацького від 8 жовтня із запитанням прощення зустрітися „сьогодні-завтра”⁴¹. Під час зустрічі Я. Головацький дав адресу свого брата Івана у Відні, з яким наддніпрянський історик познайомився наприкінці жовтня, коли приїхав до столиці Австрії разом з дружиною. Очевидно, зустріч була теплою, бо в листі до Я. Головацького Іван 8 грудня 1857 р. писав: „Я провель у него нѣсколько очень приятныхъ вечеровъ и позналъ въ немъ истинно малороссійскаго добродушнаго, сердечнаго, веселаго и очень умнаго, начитаннаго челоуѣка”⁴². „Время слишкомъ короткое провель я въ ихъ обществѣ, – писав Іван Головацький своєму братові у листі від 1 червня 1858 р. про спілкування з М. Маркевичем та його дружиною, – но все же считаю его счастливѣйшимъ въ жизни моеи”⁴³.

Таким чином, історичні знання про минуле краю сприяли утвердженню масової національної свідомості, єднали людей відчуттям спільності їхньої історичної долі, славної і, водночас, трагічної, викликали формування самостійницьких настроїв. Більшість ранніх історій України побачили світ тоді, коли козацька еліта відчайдушно намагалася влитися до лав російського дворянства. На сторінках „Історії русів”, перших фахових узагальнюючих праць з вітчизняної історії Д. Бантиш-Каменського і М. Маркевича, що набули популярності в освічених колах суспільства, відчутні глибокий місцевий патріотизм та любов до українського минулого. Автори обстоювали етнічну єдність українських („малоруських”, „руських”) земель по обидва боки російсько-австрійського кордону, хоча, правда, не давали чіткого уявлення про межі проживання українського народу. Відомості про Галичину, а тим більше про Буковину і Закарпаття, що перебували під австрійською владою, були надто загальними, скупими. Причому всі історичні розвідки народознавчого характеру вийшли друком російською мовою, а в книгах авторів не виникало сумніву, що Україна, або Малоросія, була природною та невіддільною частиною російського імперського світу.

С підстави вважати, що ранні історії України концептуально погоджувалися з існуванням кількох лояльностей або ідентичностей, тобто можливістю шлюком нормально бути водночас патріотично настроєним малоросом і росіянином⁴⁴. Характерно, що Д. Бантиш-Каменський, автор першого узагальнюючого видання з історії України, присвятив свою працю царю – „всепресвітлѣйшому, державнѣйшому, великому государю императору Николаю Павловичу, самодержцу всероссійскому”⁴⁵. З іншого боку, російське самодержавство толерантно ставилося до проявів національно-культурного відродження, інтересу до історичної спадщини краю кінця XVIII – першої половини XIX ст., в яких бачило нешкідливі провінційні почуття. Переломною подією в національному русі стала діяльність кирило-мефодіївців, що заснували першу українську таємну політичну організацію, яка поставила вимоги незалежності України з демократичним ладом, усвідомлення української ідентичності як самостійної, самобутньої. Це знайшло відображення в концепції історичного минулого України на сторінках „Книги буття українського народу” („Закону Божого”) М. Костомарова 1846 р.⁴⁶, суперечило системі кількох лояльностей і стало підґрунтям для антиукраїнської та репресивної політики російського царизму в майбутньому.

Bar Rajkiwskyj (Iwano-Frankiwsk)

Idea jedności Ukrainy w pracach historyków naddnieprzańskich pierwszej połowy XIX wieku

Streszczenie

Artykuł charakteryzuje etniczność ziem ukraińskich („małoruskich”, „ruskich”) po obu stronach granicy rosyjsko-austriackiej w pracach historyków naddnieprzańskich pierwszej połowy XIX wieku. „Historia Rusów” w badaniach Dymitra Bantysza-Kamenskigo, Mykoły Markewicza, Mychajła Maksymowicza, cechowała się lokalnym patriotyzmem i kultem przeszłości ukraińskiej. Autorzy nie precyzowali granic etnicznych narodu ukraińskiego. Nie mieli jednak wątpliwości, że Ukraina czy Małorosja pozostawały naturalną i niepodzielną częścią rosyjskiego świata imperialnego. Zgadali się, że początki dziejów Ukrainy charakteryzowały się istnieniem nie jednej, ale kilku tożsamości społeczeństwa ukraińskiego, możliwością bycia jednocześnie Ukraińcem-Małoruszem i Rosjaninem.

⁴⁴ П.Р. Магочий, *Історія України*, с. 309, 310.

⁴⁵ Д.Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России*, с. 19.

⁴⁶ *Детальніше див.:* Костомаров М.І. „Закон Божий” (Книга буття українського народу) – К., 1991, с. 40.

³⁹ Там само, с. 142.

⁴⁰ М. Максимович, *Листи / Упор. і вст. ст. В. Короткого*, Київ 2004, с. 35.

⁴¹ *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62*, [в:] *Збірник фільмологічної секції НТШ*, Львів 1905, т. VIII, с. 367, 368.

⁴² Там само, с. 372.

⁴³ Там само, с. 396.